

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Інститут природознавства

Кафедра екології та географії

Охременко І.В.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ

ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

**за кредитно-модульною системою
організації навчального процесу**

Херсон - 2008

УДК 911.9:502.35(076)

ББК 74.580+20.18

О 92

Охременко І. В.

О 92 Екологічна експертиза: Навчально-методичне забезпечення курсу за кредитно-модульною системою організації навчального процесу. – Херсон: ПП Вишемирський, 2008. – 48 с.

ISBN

Запропоновано навчально-методичний доробок з екологічної експертизи в реальних умовах навчального процесу. Викладено програми, зміст дисципліни, анотації до лекцій, плани семінарських занять, завдання практичних робіт. Зазначено критерії оцінювання знань, умінь та навичок студентів з курсу та матеріали поточного і підсумкового контролю.

Рекомендовано студентам вищих навчальних закладів.

Рецензенти: *Давидов О.В.*, к.г.н., доцент, завідувач кафедри екології та географії Херсонського державного університету
Пилипенко І.О., к.г.н., доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету

Друкується за ухвалою Вченої ради інституту природознавства Херсонського державного університету (протокол №4 від 22.12.2008 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри екології та географії Херсонського державного університету (протокол №4 від 9.12.2008 р.)

ББК 74.580+20.18

ISBN

ЗМІСТ

	Стор.
Робоча програма (4 курс, денна форма навчання).....	4
Робоча програма (4 курс, заочна форма навчання).....	17
Анотації до лекцій.....	29
Практичні та семінарські заняття.....	31
Тематика контрольних робіт.....	37
Екзаменаційні питання.....	39
Критерії оцінювання знань, умінь та навичок студентів з курсу «Екологічна експертиза».....	41
Список рекомендованих джерел.....	42
Додатки.....	44
<i>Додаток А.</i> Заявка на державну екологічну експертизу.....	44
<i>Додаток Б.</i> Висновок державної екологічної експертизи.....	45
<i>Додаток В.</i> Заявка про екологічні наслідки діяльності.....	47

РОБОЧА ПРОГРАМА

Курс 4
Форма навчання денна

Пояснювальна записка

Мета курсу: формування знань теоретико-методичної бази екологічної експертизи як процесу оцінки ступеня екологічного ризику і безпеки від розміщення (розширення) господарських об'єктів, відповідності об'єктів, що підлягають експертній оцінці, вимогам екологічного законодавства, діючим нормативам, обґрунтованості заходів щодо охорони навколишнього середовища та здоров'я населення.

Завдання курсу

- *пізнавальні:*
вивчення загальних вимог до проведення екологічної експертизи;
нормативно-законодавчих актів про екологічну експертизу;
методичних аспектів проведення екологічної експертизи;
особливостей проведення геоекологічної експертизи як нового науково-практичного виду діяльності по оцінці механізму коадаптації природних і господарських підсистем;
процедури та методики здійснення геоекологічної експертизи;
перспектив розвитку та впровадження геоекологічної експертизи;
- *методичні:*
оволодіння процедурою та методикою здійснення екологічної експертизи та геоекологічної експертизи;
- *практичні:*
набуття умінь та навичок практичної реалізації екологічної експертизи та геоекологічної експертизи.

Вивчення даного курсу базується на знаннях як загальногеографічного блоку дисциплін (геології, геоморфології, метеорології, ґрунтознавства тощо), так і дисциплін спеціалізації (основ загальної екології та неоекології, ландшафтної екології, екологічного аудиту, екологічного менеджменту та ін.), а також екологічного права.

Програма курсу

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Вступ. Загальні вимоги до експертизи.

Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”. Мета і завдання екологічної експертизи. Сутність екологічного методу дослідження.

Класифікації експертиз. Основні класифікаційні напрямки.

Вимоги до експертної оцінки навколишнього середовища.

Екологічна експертиза – гарантія екологічної безпеки.

Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище.

Правове стимулювання екологічної експертизи по забезпеченню екологічної безпеки.

Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.

Закони України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), „Про екологічну експертизу” (1995).

Нормативно-технічна документація.

Правові форми екологічної експертизи: громадська (соціальна), державна, спеціалізовані.

Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи.

Відповідальність як засіб активізації еколого-експертної діяльності.

Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРТУВАННЯ

Процедура та методика здійснення екологічної експертизи.

Процедура екологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів, екологічної експертизи схем розвитку і розміщення продуктивних сил в державі, еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування, екологічної експертизи проектних матеріалів по похованню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва та ін. Зміст окремих стадій проведення екологічної експертизи.

Типовий зміст екологічної оцінки навколишнього середовища та окремих компонентів у зоні господарської діяльності. Загальна оцінка

впливу на навколишнє середовище. Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.

Геоecологічна експертиза як новий науково-практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці. Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоecологічна експертиза”.
Процедура геоecологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення геоecологічної експертизи. Функціональні типи геоecологічної експертизи та особливості їх реалізації: нормативно-контрольні, діагностичні, оціночні, прогностичні, конфліктні, комплексні.

Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та постпроектних (функціонуючих ПГС) геоecологічних експертиз.

Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоecологічної експертизи.

Змістовні модулі учбового курсу

I. Змістовний модуль

Тема: Теоретичні засади екологічної експертизи

Лекційні модулі:

1. Вступ. Загальні вимоги до експертизи. Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”. Мета і завдання екологічної експертизи. Сутність екологічного методу дослідження.

2. Класифікації експертиз. Основні класифікаційні напрямки. Вимоги до експертної оцінки.

3. Екологічна експертиза – гарантія екологічної безпеки. Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище.

4. Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), „Про екологічну експертизу” (1995).

5. Правові форми екологічної експертизи: громадська (соціальна), державна, спеціалізовані.

6. Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи. Відповідальність як засіб активізації еколого-експертної діяльності.

Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.

Практичні та семінарські модулі:

1. Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.

Модулі самостійної роботи:

1. Правове стимулювання екологічної експертизи по забезпеченню екологічної безпеки.
2. Нормативно-технічна документація.

Підсумкова тека:

Контроль знань (в усній та письмовій формі).

1. Загальні вимоги до експертизи.
2. Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”.
3. Мета і завдання екологічної експертизи.
4. Сутність екологічного методу дослідження.
5. Класифікації експертиз.
6. Вимоги до експертної оцінки навколишнього середовища.
7. Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки.
8. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище.
9. Правове стимулювання екологічної експертизи по забезпеченню екологічної безпеки.
10. Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.
11. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991).
12. Закон України „Про екологічну експертизу” (1995).
13. Нормативно-технічна документація.
14. Особливості громадської (соціальної) екологічної експертизи.
15. Особливості державної екологічної експертизи.
16. Особливості спеціалізованих екологічних експертиз.
17. Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи.
Відповідальність як засіб активізації еколого-експертної діяльності.
18. Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи.

19. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.

Перелік основної літератури:

1. Андрейцев В.І. Екологічне право. – К.: Вентурі, 1996. - 207с.
2. Географическое обоснование экологических экспертиз / Под ред. Т.В.Звонковой. - М.: Изд-во МГУ, 1985. - 208с.
3. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.
4. Про порядок передачі документації на державну екологічну експертизу / Постанова КМ України №870 від 31.10. 1995р.
5. Реймерс Н.Ф. Методология научной (эколога-социально-экономической) экспертизы проектов и хозяйственных начинаний (общие принципы). - М.: Экологический союз, 1990. - 86с.
6. Щедровицкий Г.П., Котельников С.Н. Организационно-деятельная игра как новая организация и метод развития коллективной мыследеятельности // Нововведение в организациях. - М.: 1983. - С. 33-54.

Перелік додаткової літератури:

1. Гохман О.Г. Экспертное оценивание. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. - 150 с.
2. Космачев К.П. Географическая экспертиза. (Методологические аспекты). - Новосибирск: Наука, 1981. - 107 с.
3. Кочуров Б.И., Иванов Ю.Г. Экологическая экспертиза землепользования // География и природные ресурсы. – 1988. - №2. – С. 23-27.
4. Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании. – К.: Наукова думка, 1974. – 160с.

2. Змістовний модуль

Тема: Методичні аспекти екологічного експертування

Лекційні модулі:

1. Процедура та методика здійснення екологічної експертизи.

Процедура екологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів, екологічної експертизи схем

розвитку і розміщення продуктивних сил в державі, еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування, екологічної експертизи проектних матеріалів по схороненню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва та ін. Зміст окремих стадій проведення екологічної експертизи.

2. Типовий зміст екологічної оцінки навколишнього середовища та окремих компонентів у зоні господарської діяльності. Загальна оцінка впливу на навколишнє середовище. Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.

3. Геоecологічна експертиза як новий науково-практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці. Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоекологічна експертиза”. Процедура геоекологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення геоекологічної експертизи. Функціональні типи геоекологічної експертизи та особливості їх реалізації: нормативно-контрольні, діагностичні, оціночні, прогностичні, конфліктні, комплексні. Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та постпроектних (функціонуючих ПГС) геоекологічних експертиз. Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоекологічної експертизи.

Практичні та семінарські модулі:

1. Процедура екологічної експертизи.
2. Методика здійснення екологічної експертизи (на прикладі підприємства).
3. Функціональні типи геоекологічних експертиз та особливості їх реалізації.
4. Методика здійснення геоекологічної експертизи (на прикладі проектів ПГС).

Модулі самостійної роботи:

1. Впливи на навколишнє середовище.

Підсумкова тека:

Контроль знань (в усній та письмовій формі).

1. Процедура екологічної експертизи.
2. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи.

3. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів.

4. Особливості проведення екологічної експертизи схем розвитку і розміщення продуктивних сил в державі,

5. Особливості проведення еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування.

6. Особливості проведення екологічної експертизи проектних матеріалів по похованню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва. Типовий зміст екологічної оцінки навколишнього середовища та окремих компонентів у зоні господарської діяльності. Загальна оцінка впливу на навколишнє середовище.

7. Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.

8. Геоекологічна експертиза як новий науково-практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці.

9. Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоекологічна експертиза”.

10. Процедура геоекологічної експертизи.

11. Загальна схема методики здійснення геоекологічної експертизи.

12. Функціональні типи геоекологічної експертизи та особливості їх реалізації: нормативно-контрольні, діагностичні, оціночні, прогнозні, конфліктні, комплексні.

13. Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та постпроектних (функціонуючих ПГС) геоекологічних експертиз.

14. Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоекологічної експертизи, геоекологічного аудиту (екологічного аудиту територій).

Перелік основної літератури:

1. ДБН А.2.2-1-2003. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. – К.: Держбуд України, 2004. – 17с.

2. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.

3. Про порядок передачі документації на державну екологічну експертизу / Постанова КМ України №870 від 31.10. 1995р.

4. Реймерс Н.Ф. Методология научной (эколого-социально-экономической) экспертизы проектов и хозяйственных начинаний (общие принципы). -М.: Экологический союз, 1990. - 86с.

Перелік додаткової літератури:

1. Географическое обоснование экологических экспертиз / Под ред. Т.В.Звонковой. - М.: Изд-во МГУ, 1985. - 208с.
2. Гончаренко А.Н. Комплексное прогнозирование в системе "общество-окружающая среда". – К.: Наукова думка, 1986. - 123 с.
3. Гохман О.Г. Экспертное оценивание. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. - 150 с.
4. Космачев К.П. Географическая экспертиза. (Методологические аспекты). - Новосибирск: Наука, 1981. - 107 с.
5. Кочуров Б.И., Иванов Ю.Г. Экологическая экспертиза землепользования // География и природные ресурсы. – 1988. - №2. – С. 23-27.
6. Методические указания по проведению государственной экологической экспертизы. – М., 1990. – 68 с.
7. Методические указания по осуществлению экологической экспертизы территорий. – Донецк-Киев, 1995. – 15с.
8. Основные положения проектирования. ДБН А.2.2-1-95. Госуд. строит. нормы Украины. – К., 1995. – 15 с.
9. Щедровицкий Г.П., Котельников С.Н. Организационно-деятельная игра как новая организация и метод развития коллективной мыследеятельности // Нововведение в организациях. - М., 1983. - С. 33-54.
10. Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании. – К.: Наукова думка, 1974. – 160 с.

Зміст дисципліни

№ п/п	Назва розділів, тем і зміст лекційних занять	Кількість годин
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ		
1	<p><u>Вступ. Загальні вимоги до експертизи.</u> Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”. Мета і завдання екологічної експертизи. Сутність екологічного методу дослідження.</p>	2
2	<p><u>Класифікації експертиз.</u> Основні класифікаційні напрямки. Вимоги до експертної оцінки навколишнього середовища.</p>	2
3	<p><u>Екологічна експертиза – гарантія екологічної безпеки.</u> Екологічна експертиза в системі соціально- правового механізму екологічної безпеки. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище. Правове стимулювання екологічної експертизи по забезпеченню екологічної безпеки.</p>	2
4	<p><u>Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.</u> Закони України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), „Про екологічну експертизу” (1995). Нормативно-технічна документація.</p>	2
5	<p><u>Правові форми екологічної експертизи:</u> громадська (соціальна), державна, спеціалізовані.</p>	2
6	<p><u>Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи.</u> Відповідальність як засіб активізації еколого-експертної діяльності. Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.</p>	2

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРТУВАННЯ

7	<p><u>Процедура та методика здійснення екологічної експертизи.</u> Процедура екологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів, екологічної експертизи схем розвитку і розміщення продуктивних сил в державі, еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування, екологічної експертизи проектних матеріалів по схороненню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва та ін. Зміст окремих стадій проведення екологічної експертизи.</p>	12
8	<p><u>Типовий зміст екологічної оцінки навколишнього середовища та окремих компонентів у зоні господарської діяльності.</u> Загальна оцінка впливу на навколишнє середовище. Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.</p>	6
9	<p><u>Геоекологічна експертиза як новий науково-практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці.</u> Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоекологічна експертиза”. Процедура геоекологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення геоекологічної експертизи. Функціональні типи геоекологічної експертизи та особливості їх реалізації: нормативно-контрольні, діагностичні, оціночні, прогнозні, конфліктні, комплексні. Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та пост проектних (функціонуючих ПГС) геоекологічних експертиз. <u>Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоекологічної експертизи.</u></p>	14
Всього		44

№ п/п	Тематика практичних та семінарських занять	Семестр	Кількість годин
1	Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.	8	2
2	Процедура екологічної експертизи.	8	8
3	Методика здійснення екологічної експертизи (на прикладі підприємства).	8	16
4	Функціональні типи геоекологічних експертиз та особливості їх реалізації.	8	2
5	Методика здійснення геоекологічної експертизи (на прикладі проектів ПГС).	8	16
	Всього	8	44

Орієнтовний перелік тем курсових робіт	
1	Процедурні аспекти екологічної експертизи міст (на прикладі м.Херсона)
2	Проблема екологічної паспортизації в Херсонській області
3	Методичні аспекти геоекологічного картографування Херсонщини
4	Вплив екологічного стану на здоров'я населення у Херсонській області
5	Джерела забруднення довкілля (на прикладі Херсонської області)
6	Екологічні проблеми Херсонської області та перспективи їх вирішення
7	Екокоридори Херсонщини
8	Проблеми раціональної територіальної організації (на прикладі Херсонської області)
9	Перспективи природокористування в межах Херсонської області
10	Особливості трансформації екосистем півдня України

Теми, які виносяться на самостійне опрацювання

Екологічні основи екологічної експертизи. Екологізація науки. Екологічний метод дослідження. Основні положення екології та їх використання при екологічній експертизі.

Географічні основи екологічної експертизи. Географія та екологічна експертиза. Природно-господарські територіальні системи (ПГТС). Концепція ПГТС. Компоненти ПГТС. Деструктивні процеси ПГТС. ПГТС та середовище. Типи середовищ. Геоекотонізація. Середовиществорюючі системи. Порційність ландшафтостворюючих потоків. Врахування загальних закономірностей та особливостей ландшафтів при проведенні екологічної експертизи. Зональна та внутрішня регіональна організація геосистем. Позиційність. Інформаційна сутність геосистем. Інформаційно-польова структура геосистем. Геопатогенні зони як локальні елементи геосистем. Вплив геопатогенних зон на ПГТС.

Оцінка сучасного стану та перспективи розвитку екологічної експертизи та геоекологічної експертизи.

Перелік підручників, навчальних та навчально-методичних посібників

№ п/п	Основна література
1	Андрейцев В.І. Екологічне право. – К.: Вентурі, 1996. - 207с.
2	Географическое обоснование экологических экспертиз / Под ред.Т.В.Звонковой. - М.: Изд-во МГУ, 1985. - 208с.
3	Гончаренко А.Н. Комплексное прогнозирование в системе "общество - окружающая среда". – К.: Наукова думка, 1986. - 123 с.
4	Гохман О.Г. Экспертное оценивание. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. - 150 с.
5	ДБН А.2.2-1-2003. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. – К.: Держбуд України, 2004. – 17с.
6	Космачев К.П. Географическая экспертиза:

	Методологические аспекты. - Новосибирск: Наука, 1981.- 107 с.
7	Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.
8	Про порядок передачі документації на державну екологічну експертизу / Постанова КМ України №870 від 31.10. 1995р.
9	Реймерс Н.Ф. Методология научной (эколого-социально-экономической) экспертизы проектов и хозяйственных начинаний (общие принципы). - М.: Экологический союз, 1990. – 86 с.
10	Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании. - К.: Наукова думка, 1974. - 160с.
11	Щедровицкий Г.П., Котельников С.Н. Организационно-деятельная игра как новая организация и метод развития коллективной мыследеятельности // Нововведение в организациях. - М., 1983. - С. 33-54.

№ п/п	Додаткова література
1	Кочуров Б.И., Иванов Ю.Г. Экологическая экспертиза землепользования // География и природные ресурсы. – 1988. - №2. – С. 23-27.
2	Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья / Под ред. Г.И. Швевса. – Л.: Наука, 1988. – 303 с.
3	Методические указания по проведению государственной экологической экспертизы. – М., 1990. – 68 с.
4	Методические указания по осуществлению экологической экспертизы территорий. – Донецк-Киев, 1995. – 15 с.
5	ОВОС при проектировании и строительстве предприятий, зданий и сооружений. Основные положения проектирования. ДБН А.2.2-1-95. Гос. строит. нормы Украины. – К., 1995. – 15 с.
6	Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании. – К.: Наукова думка, 1974. – 160 с.

РОБОЧА ПРОГРАМА

Курс 4
Форма навчання заочна

Пояснювальна записка

Мета курсу: формування знань теоретико-методичної бази екологічної експертизи як процесу оцінки ступеня екологічного ризику і безпеки від розміщення (розширення) господарських об'єктів, відповідності об'єктів, що підлягають експертній оцінці, вимогам екологічного законодавства, діючим нормативам, обґрунтованості заходів щодо охорони навколишнього середовища та здоров'я населення.

Завдання курсу

- *пізнавальні:*
вивчення загальних вимог до проведення екологічної експертизи;
нормативно-законодавчих актів про екологічну експертизу;
методичних аспектів проведення екологічної експертизи;
особливостей проведення геоекологічної експертизи як нового науково-практичного виду діяльності по оцінці механізму коадаптації природних і господарських підсистем;
процедури та методики здійснення геоекологічної експертизи;
перспектив розвитку та впровадження геоекологічної експертизи;
- *методичні:*
оволодіння процедурою та методикою здійснення екологічної експертизи та геоекологічної експертизи;
- *практичні:*
набуття умінь та навичок практичної реалізації екологічної експертизи та геоекологічної експертизи;

Вивчення даного курсу базується на знаннях як загальногеографічного блоку дисциплін (геології, геоморфології, метеорології, ґрунтознавства тощо), так і дисциплін спеціалізації (основ загальної екології та неоекології, ландшафтної екології, екологічного аудиту, екологічного менеджменту та ін.), а також екологічного права.

Програма курсу

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Вступ. Загальні вимоги до експертизи.

Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”. Мета і завдання екологічної експертизи. Сутність екологічного методу дослідження.

Класифікації експертиз. Основні класифікаційні напрямки.

Вимоги до експертної оцінки навколишнього середовища.

Екологічна експертиза – гарантія екологічної безпеки.

Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище.

Правове стимулювання екологічної експертизи по забезпеченню екологічної безпеки.

Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.

Закони України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), „Про екологічну експертизу” (1995).

Нормативно-технічна документація.

Правові форми екологічної експертизи: громадська (соціальна), державна, спеціалізовані.

Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи.

Відповідальність як засіб активізації еколого-експертної діяльності.

Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРТУВАННЯ

Процедура та методика здійснення екологічної експертизи.

Процедура екологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів, екологічної експертизи схем розвитку і розміщення продуктивних сил в державі, еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування, екологічної експертизи проектних матеріалів по схороненню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва та ін. Зміст окремих стадій проведення екологічної експертизи.

Типовий зміст екологічної оцінки навколишнього середовища та окремих компонентів у зоні господарської діяльності. Загальна оцінка

впливу на навколишнє середовище. Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.

Геоecологічна експертиза як новий науково-практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці. Співвідношення понять „ecологічна експертиза” та „гeоecологічна експертиза”.
 Процедура гeоecологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення гeоecологічної експертизи. Функціональні типи гeоecологічної експертизи та особливості їх реалізації: нормативно-контрольні, діагностичні, оціночні, прогностні, конфліктні, комплексні.

Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та постпроектних (функціонуючих ПГС) гeоecологічних експертиз.

Проблеми та перспективи розвитку і впровадження гeоecологічної експертизи.

Змістовні модулі учбового курсу

I. Змістовний модуль

Тема: Теоретичні засади екологічної експертизи

Лекційні модулі:

1. Вступ. Загальні вимоги до експертизи. Поняття „експертиза”, „ecологічна експертиза”. Мета і завдання екологічної експертизи. Сутність екологічного методу дослідження.
2. Класифікації експертиз. Основні класифікаційні напрямки. Вимоги до експертної оцінки навколишнього середовища. Функціональні типи екологічних експертиз, їх характеристика.
3. Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи. Закони України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), „Про екологічну експертизу” (1995).

Практичні та семінарські модулі:

1. Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.

Модулі самостійної роботи:

1. Правове стимулювання екологічної експертизи по забезпеченню екологічної безпеки.

2. Правові форми екологічної експертизи: громадська (соціальна), державна, спеціалізовані.
3. Екологічна експертиза – гарантія екологічної безпеки. Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище.
4. Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи. Відповідальність як засіб активізації еколога-експертної діяльності. Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.
5. Нормативно-технічна документація.

Підсумкова тека:

Контроль знань (в усній та письмовій формі).

1. Загальні вимоги до експертизи.
2. Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”.
3. Мета і завдання екологічної експертизи.
4. Сутність екологічного методу дослідження.
5. Класифікації експертиз.
6. Вимоги до експертної оцінки навколишнього середовища.
7. Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки.
8. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище.
9. Правове стимулювання екологічної експертизи по забезпеченню екологічної безпеки.
10. Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.
11. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991).
12. Закон України „Про екологічну експертизу” (1995).
13. Нормативно-технічна документація.
14. Особливості громадської (соціальної) екологічної експертизи.
15. Особливості державної екологічної експертизи.
16. Особливості спеціалізованих екологічних експертиз.
17. Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи. Відповідальність як засіб активізації еколога-експертної діяльності.

18. Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи.
19. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.

Перелік основної літератури:

1. Андрейцев В.І. Екологічне право. – К.: Вентурі, 1996. - 207с.
2. Про порядок передачі документації на державну екологічну експертизу / Постанова КМ України №870 від 31.10. 1995р.
3. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.
4. Реймерс Н.Ф. Методология научной (эколога-социально-экономической) экспертизы проектов и хозяйственных начинаний (общие принципы). - М.: Экологический союз, 1990. - 86с.
5. Щедровицкий Г.П., Котельников С.Н. Организационно-деятельная игра как новая организация и метод развития коллективной мыследеятельности // Нововведение в организациях. - М., 1983. - С. 33-54.

Перелік додаткової літератури:

1. Географическое обоснование экологических экспертиз / Под ред. Т.В.Звонковой - М.: Изд-во МГУ, 1985. - 208с.
2. Гохман О.Г. Экспертное оценивание. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. - 150 с.
3. Космачев К.П. Географическая экспертиза. (Методологические аспекты). - Новосибирск: Наука, 1981. - 107 с.
4. Кочуров Б.И., Иванов Ю.Г. Экологическая экспертиза землепользования // География и природные ресурсы. – 1988. - №2. – С. 23-27.
5. Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании. – К.: Наукова думка, 1974. – 160с.

2. Змістовний модуль

Тема: Методичні аспекти екологічного експертування

Лекційні модулі:

1. Процедура та методика здійснення екологічної експертизи.

Процедура екологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи.

2. Геоекологічна експертиза як новий науково-практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці. Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоекологічна експертиза”. Процедура геоекологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення геоекологічної експертизи.

Практичні та семінарські модулі:

1. Процедура екологічної експертизи.
2. Методика здійснення екологічної експертизи (на прикладі підприємства).

Модулі самостійної роботи:

1. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів, екологічної експертизи схем розвитку і розміщення продуктивних сил в державі, еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування, екологічної експертизи проектних матеріалів по схороненню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва та ін. Зміст окремих стадій проведення екологічної експертизи.
2. Загальна оцінка впливу на навколишнє середовище. Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.
3. Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоекологічної експертизи.
4. Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та постпроектних (функціонуючих ПГС) геоекологічних експертиз.
5. Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоекологічної експертизи.

Підсумкова тека:

Контроль знань (в усній та письмовій формі).

1. Процедура екологічної експертизи.
2. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи.
3. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів.

4. Особливості проведення екологічної експертизи схем розвитку і розміщення продуктивних сил в державі,
5. Особливості проведення еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування,
6. Особливості проведення екологічної експертизи проектних матеріалів по схороненню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва. Типовий зміст екологічної оцінки навколишнього середовища та окремих компонентів у зоні господарської діяльності. Загальна оцінка впливу на навколишнє середовище.
7. Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.
8. Геоекологічна експертиза як новий науково-практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці.
9. Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоекологічна експертиза”.
10. Процедура геоекологічної експертизи.
11. Загальна схема методики здійснення геоекологічної експертизи.
12. Функціональні типи геоекологічної експертизи та особливості їх реалізації: нормативно-контрольні, діагностичні, оціночні, прогнозні, конфліктні, комплексні.
13. Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та постпроектних (функціонуючих ПГС) геоекологічних експертиз.
14. Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоекологічної експертизи, геоекологічного аудиту (екологічного аудиту територій).

Перелік основної літератури:

1. Географическое обоснование экологических экспертиз / Под ред. Т.В.Звонковой. - М.: Изд-во МГУ, 1985. – 208 с.
2. ДБН А.2.2-1-2003. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. – К.: Держбуд України, 2004. – 17с.
3. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.
4. Про порядок передачі документації на державну екологічну експертизу / Постанова КМ України №870 від 31.10.1995р.

5. Реймерс Н.Ф. Методология научной (эколого-социально-экономической) экспертизы проектов и хозяйственных начинаний (общие принципы). - М.: Экологический союз, 1990. - 86с.

Перелік додаткової літератури:

1. Гончаренко А.Н. Комплексное прогнозирование в системе "общество - окружающая среда". – К.: Наукова думка, 1986. - 123с.
2. Гохман О.Г. Экспертное оценивание. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. - 150 с.
3. Космачев К.П. Географическая экспертиза. (Методологические аспекты). - Новосибирск: Наука, 1981.- 107 с.
4. Кочуров Б.И., Иванов Ю.Г. Экологическая экспертиза землепользования // География и природные ресурсы. – 1988. - №2. – С. 23-27.
5. Методические указания по проведению государственной экологической экспертизы. – М., 1990. – 68 с.
6. Методические указания по осуществлению экологической экспертизы территорий. – Донецк-Киев, 1995. – 15 с.
7. Основные положения проектирования. ДБН А.2.2-1-95. Гос. строит. нормы Украины. – К., 1995. – 15 с.
8. Щедровицкий Г.П., Котельников С.Н. Организационно-деятельная игра как новая организация и метод развития коллективной мыследеятельности // Нововведение в организациях. - М., 1983. - С. 33-54.
9. Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании. – К.: Наукова думка, 1974. – 160 с.

Зміст дисципліни

№ п/п	Назва розділів, тем і зміст лекційних занять	Кількість годин
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ		
1	<u>Вступ. Загальні вимоги до експертизи.</u> Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”. Мета і завдання екологічної експертизи. Сутність екологічного методу дослідження.	2
2	<u>Класифікації експертиз.</u> Основні класифікаційні напрямки. Вимоги до експертної оцінки навколишнього середовища.	2
3	Функціональні типи екологічних експертиз, їх характеристика.	4
4	<u>Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.</u> Закони України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), „Про екологічну експертизу” (1995).	2
МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРТУВАННЯ		
2	<u>Процедура та методика здійснення екологічної експертизи.</u> Процедура екологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи. <u>Геоекологічна експертиза як новий науково- практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці.</u> Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоекологічна експертиза”. Процедура геоекологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення геоекологічної експертизи.	4
Всього		16

№ п/п	Тематика практичних та семінарських занять	Семестр	Кількість годин
1	Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.	8	2
2	Процедура екологічної експертизи.	8	4
3	Методика здійснення екологічної експертизи (на прикладі підприємства).	8	8
	Всього	8	14

Орієнтовний перелік тем курсових робіт	
1	Процедурні аспекти екологічної експертизи міст (на прикладі м.Херсона)
2	Проблема екологічної паспортизації в Херсонській області
3	Вплив екологічного стану на здоров'я населення у Херсонській області
4	Екологічні проблеми Херсонської області та перспективи їх вирішення
5	Проблеми оптимальної територіальної організації (на прикладі Херсонської області)
6	Перспективи природокористування в межах Херсонської області
7	Особливості трансформації екосистем півдня України

Теми, які виносяться на самостійне опрацювання

1. Екологічні основи екологічної експертизи. Екологізація науки. Екологічний метод дослідження. Основні положення екології та їх використання при екологічній експертизі.
2. Географічні основи екологічної експертизи. Географія та екологічна експертиза. Природно-господарські територіальні системи (ПГТС). Концепція ПГТС.
3. Правове стимулювання екологічної експертизи по забезпеченню екологічної безпеки.
4. Правові форми екологічної експертизи: громадська (соціальна), державна, спеціалізовані.

5. Екологічна експертиза – гарантія екологічної безпеки. Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище.
6. Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи. Відповідальність як засіб активізації еколого-експертної діяльності. Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.
7. Нормативно-технічна документація.
8. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів, екологічної експертизи схем розвитку і розміщення продуктивних сил в державі, еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування, екологічної експертизи проектних матеріалів по схороненню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва та ін. Зміст окремих стадій проведення екологічної експертизи.
9. Загальна оцінка впливу на навколишнє середовище. Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.
10. Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та постпроектних (функціонуючих ПГС) геоекологічних експертиз. Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоекологічної експертизи.

Перелік підручників, навчальних та навчально-методичних посібників

№ п/п	Основна література
1	Андрейцев В.І. Екологічне право. – К.: Вентурі, 1996. - 207с.
2	Географическое обоснование экологических экспертиз / Под ред. Т.В.Звонковой. - М.: Изд-во МГУ, 1985. -208с.
3	Гончаренко А.Н. Комплексное прогнозирование в системе "общество - окружающая среда". – К.: Наукова думка, 1986. - 123 с.
4	Гохман О.Г. Экспертное оценивание. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. - 150 с.

5	ДБН А.2.2-1-2003. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. – К.: Держбуд України, 2004. – 17с.
6	Космачев К.П. Географическая экспертиза: Методологические аспекты. - Новосибирск: Наука, 1981.- 107 с.
7	Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.
8	Про порядок передачі документації на державну екологічну експертизу / Постанова КМ України від 31.10. 1995р.
9	Реймерс Н.Ф. Методология научной (эколога-социально-экономической) экспертизы проектов и хозяйственных начинаний (общие принципы). - М.: Экологический союз, 1990. – 86 с.
10	Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании. - К.:Наукова думка, 1974. – 160 с.
11	Щедровицкий Г.П., Котельников С.Н. Организационно-деятельная игра как новая организация и метод развития коллективной мыследеятельности // Нововведение в организациях. - М., 1983. - С. 33-54.

№ п/п	Додаткова література
1	Кочуров Б.И., Иванов Ю.Г. Экологическая экспертиза землепользования // География и природные ресурсы. – 1988. - №2. – С. 23-27.
2	Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья / Под ред. Г.И. Швевса. – Л.: Наука, 1988. – 303 с.
3	Методические указания по проведению государственной экологической экспертизы. – М., 1990. – 68 с.
4	Методические указания по осуществлению экологической экспертизы территорий. – Донецк-Киев, 1995. – 15 с.
5	ОВОС при проектировании и строительстве предприятий, зданий и сооружений. Основные положения проектирования. ДБН А.2.2-1-95. Госуд. строит. нормы Украины. – К., 1995. – 15 с.
6	Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании. – К.: Наукова думка, 1974. – 160 с.

АНОТАЦІЇ ДО ЛЕКЦІЙ

Вступ. Загальні вимоги до експертизи.

Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”. Мета і завдання екологічної експертизи (ЕЕ). Сутність екологічного методу дослідження. Умови виникнення ЕЕ. Історія становлення ЕЕ. Обґрунтування необхідності.

Класифікації експертиз.

Типи експертиз за основними класифікаційними напрямками. Організаційний напрямок: а) за рівнем організації (міждержавні, державні, громадські, відомчі); б) за рівнем опрацювання (первинні, повторні); в) за формою (постійні, тимчасові). Дієвий напрямок: за видом діяльності (аналіз ситуації, метод прийняття рішення, наукове дослідження). Об’єктний напрямок: експертиза реальних об’єктів, експертиза проектів тощо. Світоглядний напрямок: а) за формою відображення знань (природничі: гідрологічна, геологічна та ін.; соціетальні: політична, соціологічна, економічна, юридична та ін.; гуманітарні: філософська, антропологічна та ін.; ноологічні: трансцендентальні, містичні, астрологічні); б) за рівнем відображення знань (моно- та полідисциплінарні). Функціональний напрямок: монофункціональні (контрольно-нормативна, оціночна, діагностична, прогнозна, конфліктна), поліфункціональні (комплексна).

Екологічна експертиза – гарантія екологічної безпеки.

Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище (ОВНС). Структура ОВНС. Вимоги до експертної оцінки навколишнього середовища.

Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.

Закони України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), „Про екологічну експертизу” (1995).

Правові форми екологічної експертизи.

Правові форми екологічної експертизи: громадська (соціальна), державна, спеціалізовані, їх особливості реалізації.

Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи.

Відповідальність як засіб активізації еколого-експертної діяльності. Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.

Процедура та методика здійснення екологічної експертизи.

Процедура екологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів, екологічної експертизи схем розвитку і розміщення продуктивних сил в державі, еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування, екологічної експертизи проектних матеріалів по схороненню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва та ін. Зміст окремих стадій проведення екологічної експертизи.

Типовий зміст екологічної оцінки навколишнього середовища та окремих компонентів у зоні господарської діяльності.

Загальна оцінка впливу на навколишнє середовище.

Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.

Геоecологічна експертиза як новий науково-практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці.

Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоекологічна експертиза”. Процедура геоecологічної експертизи. Загальна схема методики здійснення геоecологічної експертизи. Функціональні типи геоecологічної експертизи та особливості їх реалізації: нормативно-контрольні, діагностичні, оціночні, прогностичні, конфліктні, комплексні. Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та постпроектних (функціонуючих ПГС) геоecологічних експертиз. Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоecологічної експертизи.

ПРАКТИЧНІ ТА СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

ЗАНЯТТЯ №1

Тема: Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.

Мета: засвоїти нормативно-законодавчу базу еколого-експертного процесу.

Час: 2 години.

Контрольні запитання:

1. Зміст поняття “екологічна експертиза”.
2. Законні та підзаконні акти, що регулюють відносини у сфері екологічної експертизи, розкрити їх сутність.
3. Основні норми та принципи екологічної експертизи.
4. Об’єкти екологічної експертизи.
5. Суб’єкти екологічної експертизи.
6. Види екологічних експертиз (основні класифікації).
7. Особливості форм екологічної експертизи.
8. Повноваження у сфері екологічної експертизи:
 - органів законодавчої влади;
 - органів виконавчої влади;
 - органів місцевого самоврядування;
 - громадських об’єднань.
9. Вимоги до екологічного експерта.
10. Права та обов’язки екологічного експерта.
11. Права та обов’язки замовника екологічної експертизи.
12. Економічне забезпечення екологічної експертизи.
13. Порядок проведення екологічної експертизи.
14. Міжнародне співробітництво в даній сфері.

Завдання:

1. Опрацювати статті Закону України “Про екологічну експертизу” (1995) та Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” (1991).
2. Із Закону України “Про екологічну експертизу” (1995) та Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” (1991) виписати і обґрунтувати статті, що:
 - визначають загальні положення екологічної експертизи;
 - регулюють форми проведення екологічної експертизи (державної, громадської та ін.);

- визначають повноваження (компетенцію) у сфері екологічної експертизи.

Література:

1. Андрейцев В.І. Екологічне право. – К.: Вентурі, 1996. - 207с.
2. Инструкция по осуществлению государственной экологической экспертизы / Утверждено указом Минприроды Украины от 17.02.1994г. №15.
3. Методические указания по проведению государственной экологической экспертизы. – М., 1990. – 68с.
4. Методические указания по осуществлению экологической экспертизы территорий. – Донецк-Киев, 1995. – 15с.
5. ОВОС при проектировании и строительстве предприятий, зданий и сооружений. Основные положения проектирования. ДБН А.2.2-1-95. Госуд. строит. нормы Украины. – К., 1995. – 15с.
6. ДБН А.2.2-1-2003. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. – К.: Держбуд України, 2004. – 17с.

ЗАНЯТТЯ №2-5

Тема: Процедура екологічної експертизи.

Мета: засвоїти процедуру екологічної експертизи, оволодіти основними прийомами її організації.

Час: 8 годин.

Контрольні запитання:

1. Принципи екологічної експертизи.
2. Процедура екологічної експертизи, аналіз етапів.
3. Склад експертної комісії. Вимоги до екологічних експертів.
4. Матеріали, які необхідні для проведення екологічної експертизи.
5. Колективна думкодіяльність. Відмінність між методами Дельфі та ДІКІ.
6. Вимоги до еколого-експертного висновку.
7. Зміст еколого-експертного висновку.
8. Терміни дії еколого-експертного висновку.
9. Строки здійснення екологічної експертизи.

10. Оскарження висновків державної екологічної експертизи.
11. Еколого-експертний нагляд.

Завдання:

1. Заповнити заявку на здійснення екологічної експертизи (за формою в додатку А).
2. Зробити висновок екологічної експертизи (за матеріалами тренувальних ландшафтно-екологічних задач) шляхом використання методів колективної думкодіяльності – Дельфі та ДІКІ.
3. Відпрацювати процедуру екологічної експертизи на прикладі реального об'єкту.
 - 3.1. Прийняти документи та оформити заявку на проведення екологічної експертизи.
 - 3.2. Призначити експертну комісію та організувати її роботу.
 - 3.3. Оцінити інформацію по даному об'єкту експертування.
 - 3.4. Сформулювати попередній висновок і організувати тематичні групи для дослідження окремих напрямів.
 - 3.5. Провести колективну експертну діяльність (аналітичний етап).
 - 3.6. Створити еколого-експертний висновок.
4. Скласти заявку про екологічні наслідки діяльності (див. дод. В).

Література:

1. Андрейцев В.І. Екологічне право. – К.: Вентурі, 1996. - 207с.
2. Про порядок передачі документації на державну екологічну експертизу / Постанова КМ України №870 від 31.10. 1995р.
3. Инструкция по осуществлению государственной экологической экспертизы / Утверждено указом Минприроды Украины от 17.02.1994г. №15.
4. Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья / Под ред. Г.И. Швевса. – Л.: Наука, 1988. – 303 с.
5. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.
6. Щедровицкий Г.П., Котельников С.Н. Организационно-деятельная игра как новая организация и метод развития коллективной мыследеятельности // Нововведение в организациях. - М., 1983. - С. 33-54.

ЗАНЯТТЯ №6-13

Тема: Методика здійснення екологічної експертизи (на прикладі підприємства).

Мета: оволодіти методикою здійснення контрольної-нормативної екологічної експертизи (на прикладі реального підприємства).

Час: 16 годин.

Контрольні запитання:

1. Термін прийняття документації на екологічну експертизу згідно нормативним документам.
2. Документація, необхідна для екологічної експертизи.
3. Еколого-експертний висновок, вимоги до нього.

Завдання:

1. Здійснити нормативно-контрольну екологічну експертизу реального об'єкта та основі проекту його будівництва (реконструкції).

Зміст висновку державної екологічної експертизи див. у додатку Б.

Література:

1. Андрейцев В.І. Екологічне право. – К.: Вентурі, 1996. - 207с.
2. ДБН А.2.2-1-2003. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. – К.: Держбуд України, 2004. – 17с.
3. Инструкция по осуществлению государственной экологической экспертизы / Утверждено указом Минприроды Украины от 17.02.1994г. №15.
4. Методические указания по проведению государственной экологической экспертизы. – М., 1990. – 68с.
5. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.
6. Про порядок передачі документації на державну екологічну експертизу / Постанова КМ України №870 від 31.10. 1995р.

ЗАНЯТТЯ №14

Тема: Функціональні типи екологічних експертиз та особливості їх реалізації.

Мета: засвоїти моно- та поліфункціональні типи екологічних

експертиз, з'ясувати основні аспекти їх реалізації.

Час: 2 години.

Контрольні запитання:

1. Функціональна класифікація екологічних експертиз.
2. Монофункціональні екологічні експертизи, їх особливості.
 - 2.1. Контрольно-нормативна екологічна експертиза.
 - 2.2. Діагностична екологічна експертиза.
 - 2.3. Оціночна екологічна експертиза.
 - 2.4. Прогнозна екологічна експертиза.
 - 2.5. Конфліктна екологічна експертиза.
3. Поліфункціональні (комплексні) екологічні експертизи, їх особливості..
4. Поняття «екологічна експертиза» та «геоекологічна експертиза», їх співвідношення.
5. Процедура геоекологічної експертизи.
6. Методика здійснення геоекологічної експертизи.

Література:

1. Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья / Под ред. Г.И. Швобса. – Л.: Наука, 1988. – 303 с.
2. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.
3. Щедровицкий Г.П., Котельников С.Н. Организационно-деятельная игра как новая организация и метод развития коллективной мыследеятельности // Нововведение в организациях. - М., 1983. - С. 33-54.

ЗАНЯТТЯ №15-22

Тема: *Методика здійснення геоекологічної експертизи (на прикладі проектів природно-господарських систем).*

Мета: оволодіти методикою здійснення геоекологічної експертизи (екологічної експертизи територій).

Час: 16 годин

Контрольні запитання:

1. Етапи методики здійснення геоекологічної експертизи, їх сутність.
 - 1.1. Організація об'єкта і його середовища

- 1.1.1. Географічне положення.
- 1.1.2. Організація об'єкта.
- 1.1.3. Організація середовища.
- 1.2. Середовиществорюючі властивості об'єкта і його середовища.
 - 1.2.1. Середовиществорюючі комплекси об'єкта.
 - 1.2.2. Середовиществорюючі комплекси середовища.
 - 1.2.3. Середовиществорюючі комплекси санітарно-захисної зони (СЗЗ).
- 1.3. Коадаптація природної і господарської підсистем у межах об'єкта.
 - 1.3.1. Оцінка природних ресурсів і умов.
 - 1.3.2. Структурна сумісність.
 - 1.3.3. Вплив природної підсистеми на господарську.
 - 1.3.4. Вплив господарської підсистеми на природну.
- 1.4. Коадаптація об'єкта із середовищем.
 - 1.4.1. Вплив середовища на об'єкт.
 - 1.4.2. Вплив об'єкта на середовище.
 - 1.4.3. Оцінка ступеня екологічності технологічних процесів.
- 1.5. Екологічний стан продукції.
 - 1.5.1. Характеристика нормативних вимог.
 - 1.5.2. Просторовий розподіл якості.
 - 1.5.3. Зміна якості продукції в часі.
- 1.6. Прогноз стану об'єкта та його середовища.
- 1.7. Експертний висновок.

Завдання:

1. Здійснити геоекологічну експертизу реальної природно-господарської системи.

Література:

1. Швєбс Г.И. Контурное земледелие. – Одесса: Маяк, 1985. – 55с.
2. Шищенко П.Г., Швєбс Г.И. Концепция природно-хозяйственных территориальных систем и вопросы рационального природопользования // География и природные ресурсы. – 1987. – №4. – С. 30-38.
3. Швєбс Г.И. Природопользование: теоретические основы и методы управления // Физич. география и геоморфология. - К.: Вища школа, 1988. – №35. – С. 3-9.
4. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Контрольна робота 1.

Тема: Екологічна експертиза: загальні поняття. Класифікація експертиз.

1. Співвідношення понять „експертиза” та „екологічна експертиза”.
2. Екологічний метод дослідження, його сутність. Завдання і мета екологічної експертизи.
3. Класифікації експертиз.
4. Екологічна експертиза і процедура оцінки впливу на навколишнє середовище, їх співвідношення.

Контрольна робота 2.

Тема: Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.

1. Нормативно-законодавча база екологічної експертизи.
2. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991).
3. Закон України „Про екологічну експертизу” (1995).
4. Правові форми екологічної експертизи. Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи.

Контрольна робота 3.

Тема: Процедура екологічної експертизи.

1. Процедура (методика організації) екологічної експертизи.
2. Колективна думкодіяльність в системі екологічної експертизи.
3. Матеріали, необхідні для проведення екологічної експертизи. Оцінка впливу на навколишнє середовище (ОВНС).
4. Вимоги до експертного висновку. Строки здійснення екологічної експертизи.

Контрольна робота 4.

Тема: Функціональні типи екологічної експертизи.

1. Нормативно-контрольна екологічна експертиза.
2. Діагностична і оціночна екологічні експертизи, їх особливості реалізації.
3. Прогнозна і конфліктна екологічні експертизи, їх особливості реалізації.
4. Комплексна екологічна експертиза.

Контрольна робота 5.

Тема: Геоекологічна експертиза як різновид екологічної експертизи.

1. Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоекологічна експертиза”.
2. Процедура геоекологічної експертизи.

3. Загальна схема методики здійснення геоecологічної експертизи.
4. Впровадження і розвиток геоecологічної експертизи, проблеми та перспективи.

Контрольна робота 6.

Тема: Схема методики здійснення геоecологічної експертизи.

1. Організація об'єкта екологічної експертизи та його середовища. Середовиществорюючі властивості об'єкта екологічної експертизи та його середовища.
2. Коадаптація господарської і природної підсистем у межах об'єкта. Коадаптація об'єкта експертизи із середовищем.
3. Екологічний стан продукції. Прогноз стану об'єкта і його середовища.
4. Експертний висновок, вимоги до нього.

Контрольна робота 7 (підсумкова).

Варіант 1

1. Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”. Мета і завдання екологічної експертизи.
2. Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи.
3. Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „геоecологічна експертиза”. Процедура геоecологічної експертизи.

Варіант 2

1. Сутність екологічного методу дослідження.
2. Правові форми екологічної експертизи: громадська (соціальна), державна, спеціалізовані.
3. Зміст окремих стадій проведення екологічної експертизи.

Варіант 3

1. Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки.
2. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи.
3. Екологічний аудит та геоecологічний аудит. Співвідношення понять. Процедури. Нормативно-правове регулювання.

Варіант 4

1. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище.
2. Функціональні типи геоecологічної експертизи та особливості їх реалізації: нормативно-контрольні, діагностичні, оціночні, прогнозні, конфліктні, комплексні.
3. Типовий зміст екологічної оцінки довкілля та окремих компонентів у зоні господарської діяльності.

Варіант 5

1. Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.
2. Процедура екологічної експертизи.
3. Проблеми та перспективи розвитку і впровадження геоecологічної експертизи, геоecологічного аудиту (екологічного аудиту територій).

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Загальні вимоги до експертизи.
2. Поняття „експертиза”, „екологічна експертиза”.
3. Мета і завдання екологічної експертизи.
4. Сутність екологічного методу дослідження.
5. Класифікації експертиз.
6. Вимоги до експертної оцінки навколишнього середовища.
7. Екологічна експертиза в системі соціально-правового механізму екологічної безпеки.
8. Співвідношення екологічної експертизи і процедури оцінки впливу на навколишнє середовище.
9. Правове стимулювання екологічної експертизи по забезпеченню екологічної безпеки.
10. Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи.
11. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991).
12. Закон України „Про екологічну експертизу” (1995).
13. Нормативно-технічна документація.
14. Особливості громадської (соціальної) екологічної експертизи.
15. Особливості державної екологічної експертизи.
16. Особливості спеціалізованих екологічних експертиз.
17. Відповідальність у системі гарантій екологічної експертизи. Відповідальність як засіб активізації еколого-експертної діяльності.
18. Юридична відповідальність за порушення законодавства при здійсненні екологічної експертизи.
19. Види відповідальності за правопорушення у галузі екологічної експертизи.
20. Процедура екологічної експертизи.
21. Загальна схема методики здійснення екологічної експертизи.
22. Особливості проведення еколого-правової експертизи стандартів.
23. Особливості проведення екологічної експертизи схем розвитку і розміщення продуктивних сил в державі.
24. Особливості проведення еколого-експертної оцінки матеріалів діяльності, що планується на навколишнє середовище на різних стадіях проектування.

25. Особливості проведення екологічної експертизи проектних матеріалів по схороненню токсичних відходів, проектів меліоративного будівництва. Типовий зміст екологічної оцінки довкілля та окремих компонентів у зоні господарської діяльності. Загальна оцінка впливу на навколишнє середовище.
26. Короткий опис можливих впливів на навколишнє середовище.
27. Гео екологічна експертиза як новий науково-практичний вид діяльності і новий сучасний напрямок у науці.
28. Співвідношення понять „екологічна експертиза” та „гео екологічна експертиза”.
29. Процедура гео екологічної експертизи.
30. Загальна схема методики здійснення гео екологічної експертизи.
31. Функціональні типи гео екологічної експертизи та особливості їх реалізації: нормативно-контрольні, діагностичні, оціночні, прогнозні, конфліктні, комплексні.
32. Методичні аспекти реалізації передпроектних, проектних та постпроектних (функціонуючих ПГС) гео екологічних експертиз.
33. Проблеми та перспективи розвитку і впровадження гео екологічної експертизи, гео екологічного аудиту (екологічного аудиту територій).

Критерії оцінювання знань, умінь та навичок студентів з курсу «Екологічна експертиза»

A5 (відмінно)	Студент має глибокі міцні і системні знання з усього теоретичного курсу, може чітко сформулювати дефініції, використовуючи еколого-експертну термінологію, вільно володіє понятійним апаратом, знає основні проблеми навчальної дисципліни, її мету та завдання. Вміє застосовувати здобуті теоретичні знання у всіх видах експертного аналізу. Може визначити місце сучасної екологічної експертизи в системі прикладних форм експертної діяльності на екологічному ринку. Вільно володіє процедурою та методикою здійснення екологічної експертизи.
B 4,5 (добре)	Студент має міцні ґрунтовні знання, виконує практичну роботу без помилок, але може допустити неточності у формулюванні, незначні помилки при екологічному експертуванні.
C4 (добре)	Студент знає програмний матеріал повністю, має практичні навички еколого-експертного дослідження, але не вміє самостійно мислити та здійснювати еколого-експертний аналіз.
DE3,5; 3 (задовільно)	Студент знає основні теми курсу, має уявлення про структуру еколого-експертного процесу, проблематику еколого-експертного дослідження, але його знання мають загальний характер. Замість чіткого термінологічного визначення пояснює теоретичний матеріал на побутовому рівні. Має прогалини в теоретичному курсі та практичних вміннях.
X2 (незадовільно) з можливістю повторного складання	Студент має фрагментарні знання з усього курсу. Не володіє термінологією, оскільки понятійний апарат не сформований. Не вміє викласти програмний матеріал. Практичні навички на рівні розпізнання.
F1 (незадовільно) з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	Студент повністю не знає програмного матеріалу, не працював в аудиторії з викладачем або самостійно.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна

1. Андрейцев В.І. Екологічне право. – К.: Вентурі, 1996. - 207с.
2. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (зі змінами та доповненнями станом на 01.10.96). – К.:PRAETOR, 1996. – 30 с.
3. Закон України «Про екологічну експертизу» від 9.02.1995р. №45/95 – ВР.
4. Географическое обоснование экологических экспертиз / Под ред. Т.В.Звонковой - М.: Изд-во МГУ, 1985. - 208с.
5. Инструкция по осуществлению государственной экологической экспертизы / Утверждено указом Минприроды Украины от 17.02.1994г. №15.
6. ДБН А.2.2-1-2003. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. – К.: Держбуд України, 2004. – 17с.
7. Методические указания по проведению государственной экологической экспертизы. – М., 1990. – 68 с.
8. Методические указания по осуществлению экологической экспертизы территорий. – Донецк-Киев, 1995. – 15 с.
9. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. – Симферополь, 2003. – 473 с.
10. Про порядок передачі документації на державну екологічну експертизу / Постанова КМ України №870 від 31.10. 1995р.
11. Гохман О.Г. Экспертное оценивание. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. - 150 с.

Додаткова

1. Гончаренко А.Н. Комплексное прогнозирование в системе "общество - окружающая среда". – К.: Наукова думка, 1986. - 123с.
2. Космачев К.П. Географическая экспертиза: Методологические аспекты. - Новосибирск: Наука, 1981. - 107 с.
3. Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья / Под ред. Г.И. Швевса. – Л.: Наука, 1988. – 303 с.

4. Реймерс Н.Ф. Методология научной (эколого-социально-экономической) экспертизы проектов и хозяйственных начинаний (общие принципы). - М.: Экологический союз, 1990. - 86с.
5. Кочуров Б.И., Иванов Ю.Г. Экологическая экспертиза землепользования // География и природные ресурсы. – 1988. - №2. – С. 23-27.
6. Шищенко П.Г., Швобс Г.И. Концепция природно-хозяйственных территориальных систем и вопросы рационального природопользования // География и природные ресурсы. – 1987. – №4. – С. 30-38.
7. Щедровицкий Г.П., Котельников С.Н. Организационно-деятельная игра как новая организация и метод развития коллективной мыследеятельности // Нововведение в организациях. - М., 1983. - С. 33-54.
8. Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании. – К.: Наукова думка, 1974. – 160с.

ДОДАТКИ*Додаток А***ЗАЯВКА****на державну екологічну експертизу**

1. Найменування замовника, органу, що здійснює функції управління майном замовника, адреса, телефон _____

2. Найменування об'єкта державної екологічної експертизи (для підприємств, установ, організацій, адреса, телефон) _____

3. Найменування органу, що затверджує документацію _____

4. Інформація про розробника документації, що буде передана на державну екологічну експертизу (найменування організації, адреса, телефон або прізвище автора, його адреса, телефон) _____

5. Перелік документації, що буде передана на державну екологічну експертизу _____

6. Вартість розробки документації чи проектно-кошторисна вартість розробки проекту, що будуть передані на державну екологічну експертизу (грн.) _____
7. Інформація про розробника розділу оцінки впливу на стан навколишнього природного середовища (найменування організації, її підпорядкування, адреса, телефон) _____

8. Перелік організацій, з якими погоджено документацію, або умови впровадження нових матеріалів і речовин _____

9. Найменування і обсяги продукції, що виготовляється або буде виготовлятися _____
10. Орієнтовний термін передачі документації на розгляд _____

М.П.

(дата подання заявки)

(підпис відповідальної особи)

Мінприроди України
 ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ
 ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО
 ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА
 в _____ області

№ _____
 На № _____ від _____

ВИСНОВОК ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

1. Загальні відомості

1.1. Назва проектних матеріалів, стадія проектування _____

1.2. Назва об'єкта, реквізити (адреса, телефон) _____

1.3. Відомча належність _____

1.4. Назва проектної організації, реквізити (адреса, телефон) _____

1.5. Рік випуску документації _____

1.6. Дата надходження матеріалів на розгляд _____
 вхідний № _____

1.7. Загальна кошторисна вартість будівництва складає _____
 вартість будівельно-монтажних робіт _____
 витрати на будівництво природоохоронних об'єктів і здійснення
 природоохоронних заходів _____

1.8. Передбачено черговість будівництва _____

1.9. Вид і об'єм продукції, що виготовляється _____

1.10. Назва організації, у якій проектні матеріали пройшли погодження та яка
 видала технічні умови _____

2. Аналіз проектних матеріалів

2.1. Інформація про площадку розміщення об'єкта, раціональне використання
 та охорону земельних ресурсів _____

2.2. Дані про технологію виробництва з точки зору її безвідходності _____

2.3. Відомості про запропоновані рішення відносно утилізації і екологічно
 безпечного поховання відходів, запобігти утворенню яких неможливо _____

2.4. Дані про прийняті рішення щодо водопостачання, каналізації, охорони і раціонального використання водних ресурсів _____

2.5. Відомості про заходи, що передбачаються по захисту від забруднення атмосферного повітря та їх ефективність _____

2.6. Інформація про заходи по захисту флори і фауни, охорони ландшафту _____

2.7. Дані про наявність шуму, вібрації, електричних і електромагнітних полів, про заходи по запобіганню шкідливого впливу цих фізичних чинників _____

2.8. Наявність матеріалів ОВНС та їх відповідність щодо вимог регламентованих документів _____

3. Зауваження та пропозиції до проектних матеріалів

3.1. Виявлені недоліки і порушення вимог діючих законодавчих актів, нормативно-технічних документів, рекомендацій, інструктивно-методичних документів _____

3.2. Вимоги і пропозиції експертного органу _____

Висновки державної екологічної експертизи

Державне управління охорони навколишнього природного середовища Мінприроди України в _____ області за результатами державної екологічної експертизи _____

Начальник Держуправління експертизи _____

Заявка про екологічні наслідки діяльності

1. Заявка про екологічні наслідки діяльності – юридично значущий документ про гарантії виконання заходів по забезпеченню екологічної безпеки на весь період здійснення діяльності, що проектується, - складається від імені замовника і являє собою резюме екологічної експертизи, у якому відображаються:

- дані про мету і засоби здійснення діяльності, що проектується;
- перелік найбільш суттєвих впливів на стан навколишнього середовища, підсумки їх якісної і кількісної оцінки з врахуванням можливих екстремальних ситуацій;
- оцінка екологічного ризику діяльності, що проектується;
- перелік заходів, що гарантують здійснення діяльності відповідно до екологічних стандартів і нормативів, забезпечують нормативний стан навколишнього середовища, включаючи систему спостережень і контролю (моніторингу);
- перелік інших впливів;
- зобов'язання замовника по здійсненню проектних рішень у відповідності з нормами і правилами охорони навколишнього середовища та вимогами екологічної безпеки на всіх етапах будівництва і експлуатації об'єктів діяльності, що проектується.

3. Заявка про екологічні наслідки діяльності складається в стислій формі з розміщенням лише підсумкових результатів екологічної експертизи та необхідних коментарів.

4. Заявка про екологічні наслідки діяльності підписується замовником і генеральним проектувальником, копія його надається для контролю у місцеві органи влади.

Навчально-методичне видання

ОХРЕМЕНКО Ірина Вікторівна

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ

ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

**за кредитно-модульною системою
організації навчального процесу**

Навчально-методичний посібник

Формат 60×84. Папір офсетний
Умовно-друк. арк. 2,01. Тираж 300 прим.

Видавництво ПП Вишемирський В. С.
Свідоцтво серія ХС № 48 від 14.04.2005
видано Управлінням у справах преси та інформації
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 138,
тел. (0552) 35-35-61, e-mail: vvs2000@inbox.ru